

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317305>

УДК 94(477.74-25)»1909/1919(092)Липа Ю.

FROM GEORGII HERASHCHENKO TO GEO CHORNOMORETS: THE ODESA DECADE BY YURII LYPА

Svitlana Kucherenko

Post-graduate student
Department of History
of Ukraine and Special Historical
Disciplines

Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Vsevolod Zmiienko St, Odesa, 65082, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>E-mail: kusvi@ukr.net

Citation:

Kucherenko, S. (2024) From Georgii Herashchenko to Geo Chornomorets: the Odesa decade by Yurii Lypа, *Chornomors'ka mynushyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 65–73.

Submitted: 03.12.2024

Abstract

The article deals with the Odesa page of the biography of the Ukrainian physician, artist and thinker Yuriy Ivanovych Lypа (1900–1944). Bibliographic and historiographical reviews were carried out. The connection of Yuriy Lypа's ancestors with Odesa is noted. The chronological and event framework of the Odessa section of his life path is outlined, the circumstances of biographical changes are revealed. Using specific examples from pre-revolutionary and revolutionary times, the possible ideological influences of the environment on the formation of Yuriy Lypа as a future figure of the Ukrainian national movement and creator of Ukrainian national thought are demonstrated. In conclusion, it is noted that the Odesa decade had an impact on Yu. Lypа's activity and creativity.

Key words: Yuriy Lypа, Ivan Lypа, Odesa, Ukrainian revolution, biography, creativity, personal sources, Ukrainian national movement, Ukrainian national thought.

ВІД ГЕОРГІЯ ГЕРАЩЕНКА ДО ГЕО ЧОРНОМОРЦЯ: ОДЕСЬКЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ЮРІЯ ЛИПИ

Світлана Кучеренко

Аспірантка
Кафедра історії України та спеціальних
історичних дисциплін

Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова

вул. Всеволода Змієнка, м. Одеса, 65082, Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>E-mail: kusvi@ukr.net

Цитування:

Кучеренко С. Від Георгія Геращенко до Гео Чорноморця: одеське десятиліття Юрія Липи. *Чорноморська минушина*: зап. Від історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 65–73.

Отримано: 03.12.2024

0,9 д.а.

Анотація

У статті йдеться про одеську сторінку біографії, українського медика, митця і мислителя Юрія Івановича Липи (1900-1944). Здійснено бібліографічний та історіографічний огляди. Зазначено зв'язок предків Ю. І. Липи з Одесою. Окреслено хронологічні та подієві рамки одеського відтинку життєвого шляху Ю. І. Липи, розкрито обставини біографічних змін. На конкретних прикладах передреволюційних і революційних часів продемонстровано можливі світоглядні впливи оточення на становлення Ю. І. Липи як майбутнього діяча українського національного руху і творця української національної думки. Зазначено, що одеське десятиліття позначилося на подальшій діяльності й творчості Ю. І. Липи.

Ключові слова: Юрій Липа, Іван Липа, Одеса, українська революція, біографія, творчість, персональні джерела, український національний рух, українська національна думка.

Юрій Іванович Липа (1900–1944) присутній в Одесі на меморіальному рівні у назвах вулиці, бібліотеки, громадської організації та пам'ятній таблиці разом батьком Іваном Львовичем Липою (1865–1923) не випадково. Громадський, політичний та культурний діяч І. Л. Липа передав синові свій лікарський фах, письменницький хист і самостійницький світогляд. Лікар і письменник Ю. І. Липа продовжив справу батька, долучившись до українського руху, зробив свій внесок в українську національну думку як історіософ та геополітик.

Для початку слід зазначити, що рід Лип був пов'язаний з Одесою від початку XIX ст. Прадід Ю. Липи, чумак Михайло Житецький оселився в Курисові-Покровському, а потім в Одесі. Для того, щоб приписатися, він сказав, що безрідний, і дав урядовцю три карбованці. З того часу мешкав у місті, похований на Романівці. Його донька Анна, бабуся Ю. Липи, напевно народилася в Одесі. А місцем народження Івана Львовича Липи стало м. Керч, куди перебралися його батьки, Анна Михайлівна і Лев Васильович Липи [13, с. 4-5].

Також важливо нагадати, що І. Липа вперше потрапив до Одеси у листопаді 1897 р. на запрошення побратима-тарасівця В. Боровика. А невдовзі, за сприяння Є. Чикаленка, упродовж лютого-червня 1898 р. розпочав лікарську практику в с. Липецьке Ананьївського повіту, Херсонської губернії (тепер Подільський р-н Одеської обл.), яку з липня 1898 р. до березня 1902 р. продовжив у с. Мачухи Полтавського повіту Полтавської губернії (тепер Полтавський р-н Полтавської обл.) [46, с. 50, 52, 55]. Саме там, на Полтавщині, в містечку Старі Санжари Старосанжарівської волості, Полтавського повіту, Полтавської губернії (тепер с. Старі Санжари Полтавського р-ну, Полтавській обл.) 22 квітня 1900 р. народився єдиний позашлюбний син І. Л. Липи, записаний при народженні як Георгій Андрійович Геращенко [39, арк. 4-5].

На початку березня 1902 р. І. Л. Липа повернувся до Одеси. В травні 1903 р. перебрався до Дальника, де отримав посаду завідувача лікарні. 23 січня 1904 р. взяв шлюб з вчителькою Марією Григорівною Шепель (1879–1935) [46, с. 58-60, 65]. В липні 1909 р. М. Г. Липа привезла його сина Георгія з Полтавщини. Точно невідомо, чому саме тоді відбулася ця подорож. Найприроднішою причиною такої біографічної зміни дитини може бути смерть матері – Єлисавети Іванівни Геращенко або когось із тих родичів, хто ним опікувався. 8 квітня 1910 р. Г. А. Геращенко був усиновлений Липами і став Георгієм Івановичем Липою [39, арк. 7-8]. В родині його почали називати Юрієм. Більшість своїх творів від підписував «Юрій Липа».

Одеські науковці зацікавилися постаттю Ю. Липи на початку 1990-х років. Ними було окреслено дослідницьку проблему щодо впливів родинного виховання (А. Мисечко [32], О. Янчук [47]) та середовища українських діячів (Т. Максим'юк [30, 31], О. Музичко [38]) на формування особистості майбутнього медика-митця-мислителя. З'явилися окремі дописи про творчість (А. Мисечко [35], О. Гонтар [3], Г. Зленко [7, 8], О. Кушнір [11]) і діяльність (В. Савченко [41, 42]) Ю. Липи в Одесі. Біографи батька і сина Лип акцентували на формуванні особистості Юрія саме в Одесі [45] та на його свідомій участі в революційних подіях поруч з батьком (І. Стамбол [44], С. Кучеренко [9, 10]). Праці Т. Вінцовського [с. 9, 14, 15, 91, 105, 115, 168, 177] і О. Музичка [1, 2, 36, 37] про діячів української революції дотичні до цієї теми.

На одеський період припали декілька дитячих років, підлітковість та юність Ю. Липи (липень 1909 - початок 1919 рр.). З листів І. та М. Лип до друзів Б. і М. Грінченків зрозуміло, що сина почали завзято готувати до гімназії. Батьки були задоволені його успіхами. Відзначали розвиненість не за роками, здібність, вдумливість, гарну пам'ять, здатність висловлювати думки, уміння переконувати, потяг до книжки. Юрію передплатили львівський дитячий журнал «Дзвінок», який він швидко «ковтав» і чекав наступний. Також отримував «Молоду Україну», навіть брався до батькового «Літературно-наукового вісника» [12]. Певне уявлення про першу бібліотечку Ю. Липи складається з переліку в казці І. Липи «Юрасів сон», де розповідається, що до головного героя завітали друкарі, щоб посклали розкидані книжки: «... Майн-Ріда, Жуля Верна, «Робінзона», «Тома Сойєра», «Малого

Лорда», «Сина України», «Світ дитини»... казки: Гнатюка, Франка, Грінченка, Андерсена, Кіплінга і ще багато інших... усі шкільні підручники...» [19, с. 290] [12].

Літературна діяльність І. Липи була відмінним засобом виховання. Так, у згаданому «Юрасевому сні» («Дзвінок», 1910) йдеться про необхідність поважати працю і шанувати речі, а в «Юрасевому саді» («Дзвінок», 1911) – про необхідність берегти спадщину предків і захищати рідну землю. «Перлинами серед казок» Ю. Липа назвав батькові казки про боротьбу нації [27, с. 346]. Його притчі, «сповнені стремлінням до ідеалу Нового Українця», «кличуть кожного до зросту, до творчих зусиль і завзятості, до збагачення української душі» [28, с. 235].

Перебуваючи в родині Лип з літа 1909 р., Юрій міг чути упродовж листопада 1909 – лютого 1910 рр. розмови про заборону одеської «Просвіти», з квітня 1910 р. – про заснування «Українського клубу», з серпня 1911 р. – про відкриття «Української хати». Підліток навряд чи сам відвідував клуб, оскільки батько виступив з різким осудом його діяльності. І. Липа написав, що місце, задумане для виховання молоді, перетворилося на «картярський вертеп» московського характеру [17, с. 2]. «Хата» була зовсім іншою, до неї належали люди різного віку, фаху та переконань, об'єднані бажанням національного відродження, серед них родина Лип.

У 1911 р. в Одесі таємно відзначали 50-ті роковини смерті Т. Шевченка. Попри заборони тривав збір коштів на київський пам'ятник Кобзарю. Тарасівець І. Липа надіслав до редакції газети «Рада» лист, в якому запропонував читачам висловлюватися щодо проекту та описав своє бачення монумента: на схилі розритої могили кобзар грає на бандурі (про старовину); з другого боку стоїть Шевченко в кожусі і шапці, думає (про будучину) й дивиться в могилу, звідки виходять козаки (минуле). Шевченко тримає за руку дитину (майбутнє) [16]. Свого сина інтелігент І. Липа виховував «тарасівцем» для майбутнього. До речі, Юрій знав двох засновників «Братерства Тарасівців» – батько і його побратим, найбільш категоричний противник росії Віталій Гаврилович Боровик (1864–1937). Помешкання В. Боровика, який повернувся до Одеси в 1911 р., стало ще одним українським центром (вул. Соборна, 2). Книгарню родини Боровиків «Діло» (вул. Преображенська, 11) не минав жоден свідомий українець Одеси [31, с. 83].

У травні 1912 р. Ю. Липа разом з батьком і бабусею (Анною Михайлівною Липою) переїхав до Одеси, оскільки І. Л. Липа отримав посаду завідувача Михайлівською лікувальною дільницею. Лікар для бідних приймав хворих і мешкав з родиною на вул. Юрїївській, 17 (тепер вул. Єфімова, 13) [46, с. 66]. За відсутності вакансії М. Г. Липа ще на рік залишилася управителькою школи в Дальнику [15]. Юрій почав ходити на заняття до IV класичної чоловічої гімназії (вул. Італійська, 9), котру досі відвідував лише для складання іспитів (батьки хотіли, щоб у молодших класах він навчався вдома, «поки з національного боку не окріпне» [12, арк. 3]).

Вчителем, який зацікавив гімназиста своїм предметом так, що це в подальшому вплинуло на перший вибір професії, був викладач законодавства. Відомий український громадський діяч, юрист Сергій Павлович Шелухин (1864-1938) 15 років мешкав в Одесі на вул. Херсонській, 36 (тепер Пастера). Він ініціював і домігся запровадження цього предмету в Одеських гімназіях [4, с. 204]. Як відомо, С. П. Шелухин був членом багатьох товариств (юридичного, бібліографічного, історико-флористичного, історії та старожитностей тощо), досліджував і популяризував історію України, тож, попри зацікавлення правом, міг розвинути у свого учня схильність до осмислення минулого України [38, с. 78].

Близьким приятелем І. Липи був ще один лідер українського національного руху, лікар Іван Митрофанович Луценко (1863–1919), який мешкав на вул. Херсонській, 52 (тепер вул. Пастера). У 1912 р. під час передвиборчої кампанії до Державної Думи, він популяризував «далеко не очевидну для багатьох ідею про наявність в Одесі і на Одещині великої кількості «непомічених» українців (за його підрахунками відповідно 40% і $\frac{3}{4}$) [2, с. 112] І. М. Луценко цікавився історією України і писав історичні розвідки. На думку

О. Музичка [1, с. 91], він, поруч з батьком, вплинув на формування поглядів, громадянську позицію і професійний вибір Ю. Липи. У передмові до свого довідника «Ліки під ногами» (1943) Ю. Липа згадав «значного українського лікаря і патріота» [23, с. 66].

На «довірочних сходах» в помешканнях одеських українських родин, в тому числі у Лип, обговорювалися справи одеської громади [1, с. 92–93], душею якої був приятель І. Л. Липи відомий бібліограф, фольклорист і письменник Михайло Федорович Комаров (1844–1913). У 1912 р. побачила світ упорядкована ним книга «Вінок Шевченкові з віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів», куди укладач зібрав 131 віршовану присвяту. Вона безумовно поповнила домашню бібліотеку Лип.

На заходи до 100-річчя Т. Шевченка в 1914 р. влада не дала дозволу, однак молодь на човнах у морі відзначала свято Кобзаря читанням віршів і співами [34, с.13] Одеські тарасівці також не могли залишитися байдужими до ювілею «батька Тараса». Лікар-письменник І. Липа написав тоді оригінальну розвідку «Хворі душі в «Кобзарі» Т. Г. Шевченка», де зазначив, що «прикмета генія знати те, чого інші не знають», його творчість треба розглядати, «беручи до уваги долю цілих поколінь, долю тяжку, хворобливу» [18, с. 132].

Гімназистом Ю. Липа брав участь у літературному гуртку, організованому Володимиром Мусійовичем Чехівським (1876–1937). Зібрання відбувалися на квартирі вчителя [43, с. 355] (вул. Чорноморська, 26) де, за свідченням колишнього гуртківця М.Тананушка, «пропагував серед юнацтва українську ідею» [42, с. 97]. Молодь з цікавістю гортала галицькі видання, шукаючи «чогось протиросійського». Дійство піднімало хлопців «до шляхетних висот» і додавало «презирства до бездушного вивітрілого механізму російської урядовщини й культури», – згадував через 20 років Ю. Липа [21, с. 7].

Стараннями А. Ніковського, І. Гаврилюка і В. Буряченка у 1915 р. було організовано видання вісника письменства, науки і громадського життя «Основа» з творами українських письменників, політичних і культурних діячів. (вул. Коблевська, 30). Встигли вийти друком лише три випуски (серпень, вересень, жовтень). За порушення цензурних вимог часопис було заборонено. Матеріали, зібрані для наступної «Основи», було вміщено до альманаху «Степ» (1916). Вісники і альманах І. Липа мав як автор, і Юрій, звісно, їх читав.

У 1915 р. Ю. Липа довідався про існування «Союзу визволення України». Захоплено згадував: «Вже сама назва упоювала, вже за саму назву можна було вибачити союзанцям їхні всі прогріхи» [21, с. 7]. Завдяки контактам І. Луценка він читав нелегальні видання, які перевозили через Одесу на Східну Україну, серед них часопис СВУ [2, с. 99]. А влітку 1916 р. познайомився з українськими січовими стрільцями [21, с. 8], коли працював помічником уповноваженого з постачання худоби армії по маєтках у сінокісному відділку, що складався з легкопоранених російських солдат і австрійських полонених. За рахунок західноукраїнських діячів (Володимир Мурський, Осмелян Темницький, Трифон Янів) кількість свідомих українців в Одесі зросла.

Завершуючи характеристику оточення Ю. Липи, доцільно ще раз наголосити, що найближче до нього був батько. Від казок і притч Юрій швидко доріс до публіцистики 1917–1918 рр., в якій І. Липа міркував над проблемами громадянського і політичного розвитку українського суспільства. Дописи «Вибори до городської думи», «Вільне козацтво», «Для народного вжитку», «До київських подій», «На кого надіятись», «Наша ганьба», «Не по дорозі», «Організуйтесь», «Розперезались», «Руїна», «Українська Центральна Рада», «Український народ», «Українці», «Сучасне» та інші він звісно читав. За прикладом батька та за власним покликом розпочав публіцистичну діяльність.

І. Л. Липа став однією з ключових фігур націєтворення на Півдні України у 1917–1918 рр. Брав участь у Керівничому комітеті, обирався представником Центральної Ради, долучився до організації газети «Українське слово». Завдяки своєму авторитету серед робітників І. Липа був обраний комісаром району, а невдовзі призначений комісаром Одеси. За Гетьманату – виконував обов'язки Лікарського інспектора міста, редагував газету «Вісник

Одесі». З постановом влади Директорії – був призначений міністром культів в уряді В. Чехівського [46, с.166, 168, 170, 172].

Увесь цей час Юрій перебував біля батька і допомагав йому. Він став не лише свідком, а й учасником подій у революційній Одесі. Був одним з тих, хто наприкінці березня 1917 р. створював «Союз Української Молоді», з якого у квітні виокремилася військово-культурницька організація пластунського типу «Одеська Січ» (вул. Торгова, Новий ринок). Одночасно з військовою підготовкою січовики відвідували історико-літературний гурток, де читали патріотичні книжки. Колишній січовик К. Арсені свідчив, що заняття проводили Ю. Липа і Р. Боровик, які багато знали з української історії та літератури [43, с. 365].

30 листопада – 2 грудня 1917 р. Ю. Липа отримав бойове хрещення. Одеські січовики брали участь у вуличних зіткненнях між червоногвардійцями і гайдамаками, спровокованих спробою більшовиків захопити арсенал [24, с. 208]. Ще раз – 13–17 січня 1918 р. під час подій, відомих у радянській історіографії під назвою «січневе повстання», Ю. Липа брав участь у вуличних боях українських частин з більшовиками під керівництвом колишнього інструктора «Одеської Січі», командира сотні 1-го куреня Гайдамацької дивізії Трифона Янева [42, с. 98]. Більшість січовиків в листопаді 1918 р. увійшли до складу новоствореної студентської сотні. Із штабу на Французькому бульварі сотня час від часу здійснювала напади на гетьманські та російські шовіністичні організації [21, с. 10].

В Одесі відбулася проба пера молодого письменника. Новоствореним за місцем проживання сімейним видавництвом батька і сина Лип «Народній Стяг» у 1917 р. були видані публіцистичні брошури Ю. Липи «Гетьман Іван Мазепа», «Королівство Київське по проекту Бісмарка», «Носіть свої відзнаки», «Союз визволення України», на що одразу звернули увагу критики.

На появу видання «Гетьман Іван Мазепа» відгукнувся Д. Дорошенко. Відзначив інформативність і докладність, але розкритикував тенденційність висвітлення та ідеалізацію національного героя. Рецензент зауважив, що «прагнення будити в читачах національну свідомість призводить до бажання притягти за волосся історичну дійсність і примусити її говорити в дусі ідей, симпатичних авторові» [5].

Між іншим, молодий публіцист не випадково популяризував особу І. Мазепа. Він взявся пояснювати загалу: хто такі «мазепинці» і чому їх переслідують російські жандарми. Про актуальність праці Ю. Липи свідчив зміст жандармської «Записки про український рух за 1914–1916 роки», де «мазепинство» визначено як особливий вид політичного сепаратизму з відтінками особливо зрадницької політичної діяльності. Мазепинцями колись вважали себе побратимитарасівці, створення «Братерства Мазепинців-Самостійників» у 1917 р. ініціював В. Боровик [30, с. 93].

Публікація Ю. Липи «Королівство Київське по проекту Бісмарка» отримала позитивний відгук у «Книгарі» (1917) М. Павловського, який зазначив, що автор акцентував два найцікавіші факти, що характеризують відношення прусського уряду до українського питання: подорож В. Капніста 1791 р. і стаття Гартмана 1888 р. У підсумку і автор, і рецензент визнавали, що подібні проекти вже минулому, на часі утворення «вільної України від Кубані до Сяну» [40].

С. Єфремов розкритикував брошуру Ю. Липи «Союз визволення України» за помилки у поданні фактичного матеріалу, тенденційно-викривлене освітлення, відсутність цілісного образу діяльності союзу [6]. Однак сучасний дослідник творчості Ю. Липи О. Кушнір навпаки вважає, що поява брошури про СВУ мала ключове значення для того часу й простору, була прикладом проукраїнськи налаштованих виступів на півдні України, свідчила про наявність таких виступів у царській Росії» [11, с. 13].

Події революції, зокрема кінця 1918 р., докорінно змінили життя родини Лип. І. Липа, призначений міністром культів в уряді Директорії УНР, під загрозою ув'язнення і розстрілу чорносотенцями «попрощався з дружиною, матір'ю, сином, з усіма... пустився в мандри» [20, с. 167–168].

Юрій назавжди покинув місто дитинства і юності десь на початку 1919 р. (дата його виїзду невідома). Опис у новелі «Гринів» ніби натякає на участь автора у святкуванні: «...Новий рік 1919-й зустріли бучно. Правда, багато українських діячів сиділо по в'язницях або втікало, але всіх, що zostались, окрилювала велика надія. Росія, Франція – то було щось тимчасове. Зібрались у великому помешканні голосні, веселі й бадьорі. Знаний цілій Одесі ієромонах Микита вискочив на підвіконник. В одній руці тримав келих з вином, у другій – розвинений синьо-жовтий прапор. Чорні очі його горіли під густими, посивілими бровами: «В новому році – Слава Україні!»...» [22, с. 296].

Документальним підтвердженням того, що в лютому 1919 р. Ю. Липа зустрівся з батьком у Вінниці, куди евакуювався уряд УНР, є квитанція на переказ 10 тис. руб. Марії Липі з Вінниці до Одеси з його підписом від 19 лютого 1919 р., що зберігається в сімейному архіві нащадків Лип.

Красзнавець Т. Максим'юк має рацію, стверджуючи: «якщо Ю. Липа фізично народився в Старих Санжарах, то Одеса – батьківщина його духовного народження» [31, с. 83]. Юрій був очевидцем розвитку української справи в дореволюційній Одесі, сучасником і учасником подій перших років української революції.

З дитинства, хоч і не з ранніх років, він мав поруч себе приклад професійної, громадської, політичної й літературної діяльності батька, в чомусь його повторював і наслідував, у чомусь – продовжував і розвивав. «Батьківське виховання дало свої паростки і плоди в майбутній багатогранній творчості й діяльності Ю. Липи» [33, с. 93]. Слід наголосити, що Іван Львович Липа належав до нечисельної тоді, але найбільш далекоглядної на той час групи діячів, державницькі прагнення яких були самостійницькими, саме їх він заповів синові. Також світоглядно на нього вплинули В. Г. Боровик, М. Ф. Комаров, І. М. Луценко, С. П. Шелухин, В. М. Чехівський та інші одеські українці.

Упродовж двох років в Одесі, що припали на революцію. Ю. Липа брав участь у літературних гуртках, політичних товариствах, парамілітарних організаціях, набуваючи мистецького, організаційного та бойового досвіду. У 1917–1918 рр. розпочалася його літературна і редакційна діяльність. В одеських і київських часописах та окремими брошурами були опубліковані його перші публіцистичні і художні твори. Обсяг статті завадив наміру більш ґрунтовно висвітлити джерела становлення Ю. Липи як публіциста в перші два роки української революції, що може стати предметом подальшого дослідження.

Одеський слід у творчості Ю. Липи простежується в обранні перших письменницьких псевдонімів – «Чорноморець», «Гео Чорноморець» (з 1920 р.) [25, 26] розбудові української студентської корпорації «Чорноморе» (Данціг, Познань, Варшаві, з 1925 р.), організації Українського Чорноморського Інституту (Варшава, 1940), створенні геополітичної концепції «Чорноморська доктрина» (1940). Одесу Ю. Липа відтворив у статтях «З-над моря» (1919), «Спогади про Чорноморський кіш» (1920), «Початки корпорацій в Одесі» (1927), «Одеська «Січ» (1935), «Галичани над морем» (1936); віршах «Камінні двори мої...» (1920), «Одеса» (1925); новелах «Петька Клиш, нальотчик» (1928), «Моренко» (1937), «Гринів» (1937); статтях «Двадцятиліття сімнадцятого» (1937), «Два роки (1917-1918)» (1937), «Німці в Україні» (1937).

Джерела і література:

1. Вінцковський Т., Музичко О. Іван Митрофанович Луценко (1863–1917): український націстворець. Київ: Гамазин, 2013. 350 с.
2. Вінцковський Т., Музичко О. Іван Луценко військовий лікар – претендент на гетьмана України. *Чорноморська хвиля української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.* / відп. ред. В. М. Хмарський. Одеса: ТЕС, 2011. С. 105-131.
3. Гонгар О. «Гетьман Іван Мазепа» Юрія Липи. *Одеса і українці: матеріали міської наук. конф.* / ред. О. Б. Янчук; Укр. Чорномор. Ін-т ім. Ю. Липи. Одеса: УЧІ, 1997. С. 53–54.
4. Домбровський О. І. С. П. Шелухин – правознавець, борець за українську державність. *Правова держава*. 2002. № 4. С. 201–207.
5. Дорошенко Д. Юрій Л. «Гетьман Іван Мазепа». *Книгарь*. Київ, 1917. Жовтень (№2). Стовп. 61.

6. Єфремов С. Ю. Липа «Союз визволення України». *Книгарь*. Київ, 1917. Грудень (№4). Стовп. 196–197.
7. Зленко Г. «Народний Стяг»: історія і спадщина. *Одеса і українці: матеріали міської наук. конф.* / ред. О. Б. Янчук; Укр. Чорномор. Ін-т ім. Ю. Липи. Одеса: УЧІ, 1997. С. 51-52.
8. Зленко Г. Аутодафе книжок «Народного стяга»: щодо долі одеських видань часів громадянської війни. *Думська площа*. 2001. 20 квіт. С. 6.
9. Кучеренко С. Українська революція у біографії й творчості Юрія Липи. *Межибіжж: наук. вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства: Матеріали Всеукр. наук. конф. «Українська революція 1917–1921 рр.: передумови, процеси, наслідки, уроки»* / ред. кол. Філінок А. Г. та ін.; ДІКЗ «Межибіж». Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2017. № 1. Ч. 1. С. 248-253.
10. Кучеренко С. Початки корпорацій в Одесі. *Хаджибеївські читання: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. з історії України студентів та аспірантів*. Одеса: вид. Бугасєв В. В., 2024. С. 73-82.
11. Кушнір О. Стаття Юрія Липи «Союз визволення України». *Треті Липівські читання: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф.* / упоряд. Г. Дольник. Київ: Друк, 2007. С. 13–22.
12. Липа М. Листи до М. Загірньої (17. 09. 1909; 13. 02. 1910). *ІР НБУВ*. Ф.ІІІ. спр. 43245, 43137.
13. Липа І. Дитинство в Керчі. *Наші дні*. Львів, 1942. №9. Серпень. С. 4-5.
14. Липа І. Лист до М. Загірньої (21. 11. 1909). *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 43061.
15. Липа І. Лист до М. Вороного (17.10. 1912). *ІР НБУВ*. Ф. II. Спр. 100309.
16. Липа І. Справа з пам'ятником Т. Г. Шевченкові (лист до редакції). *Рада*. Київ. 1911. № 65. С. 3.
17. Липа І. Український клуб. Одеса у січні. *Діло*. Львів, 1913. 27 січня (Ч. 19). С. 2-3.
18. Липа І. Хворі душі в «Кобзарі» Т. Г. Шевченка. *Життя і знання*. 1914. Кн. 3. С. 126-132.
19. Липа І. Юрасів сон. *Липа І. Війна, смерть і любов: твори*. Львів: Апріорі, 2018. С. 286-292.
20. Липа І. Як я пішов у революцію. *Лікарський збірник*. Нова серія. Т. ІХ. На пошану Юрія Липи. Львів-Чикаго, 2001. С.166-169.
21. Липа Ю. Галичани над морем. *Літопис «Червоної калини»*. Львів, 1936. Ч. 3. С. 7–11.
22. Липа Ю. Гринів. *Липа Ю. Час людини: твори* / автор вст. ст., упоряд. С. Кучеренко. Харків: Фоліо, 2016. С. 254-302.
23. Липа Ю. Ліки під ногами: про лікування рослинами. Краків; Львів, 1943. 111 с.
24. Липа Ю. Одеська «Січ». *За державність*. Каліш, 1935. Зб. 5. С. 208.
25. Липа Ю. Спогади про Чорноморський Кіш. *Наше життя*. Кам'янець, 1920. Липень (Ч. 1.) [Чорноморець].
26. Липа Ю. Пісні Чорноморців. *Чорноморе*. Львів, 1928. Ч. 1(4). С. 17. [Гео Чорноморець].
27. Липа Ю. Тихе слово. *Липа І. Війна, смерть і любов: твори*. Львів: Апріорі, 2018. С. 344-346.
28. Липа Ю. Пригчі Тарасівця. *Липа І. Війна, смерть і любов: твори*. Львів: Апріорі, 2018. С. 234-235.
29. Максим'юк Т. І. батько, і син. *Книжник*. 1992. № 4. С. 4–6.
30. Максим'юк Т. Мазепинці-самостійники в Одесі. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на Півдні України Ін-ту історії України НАНУ*. Одеса: Фенікс, 2006. С. 90–100.
31. Максим'юк Т. Юрій Липа в оточенні засновників «Братерства тарасівців» *Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття: матеріали Всеукр. наук. конф.* / ред. Н. Шляхова. Одеса: Астропринт, 2000. С. 77–83.
32. Мисечко А. До витоків становлення Юрія Липи. *Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття: матеріали Всеукр. наук. конф.* / ред. Н. Шляхова. Одеса: Астропринт, 2000. С. 97–101.
33. Мисечко А. І. Батько і духовний наставник. *Мисечко А. І. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.* / наук. ред. В. М. Хмарський; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса: Друк, 2006. С. 90–93.
34. Мисечко А. До традицій святкування шевченківських днів в Одесі. *Мисечко А. І. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.* Одеса: Друк, 2006. С. 11-14.
35. Мисечко А. Юрій Липа про німецьку доктрину української державності. *Південь України і створення української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф.* У 2-х ч. Одеса: ОДЕУ, 1994. Ч. II. С. 207–209.
36. Музичко О. Студенти Новоросійського університету – діячі національного громадсько-політичного та культурного руху першої половини ХХ ст. *Вісник Одес. іст.-краєзн. музею*. Одеса: Астропринт, 2012. № 11. С. 4–8.
37. Музичко О. *Південна вісь соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття)*. Одеса: ВМВ, 2015. 360 с.
38. Музичко О. Участь уродженців Полтавщини у боротьбі українців Південної України за власну культуру, історичну пам'ять (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.). *Дев'яті Липівські читання: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* / упоряд. С. В. Кучеренко; Полтава: ПУЕТ, 2018. С. 73–85.

39. Особова справа студента Г. І. Липи. *Державний архів Одеської області*. Ф.45. Оп. 5. Спр. 7767. 17 арк.
40. Павловський М. «Королівство Київське по проекту Бісмарка». *Книгарь*. 1917. Листопад (Ч. 3). Ст. 142–143.
41. Савченко В. «Союз української молоді» Одеси і «Спілка визволення України». *Треті Липівські читання: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф.* / упоряд. Г. Дольник. Київ: Друк, 2007. С. 56–60.
42. Савченко В. Українська Одеса і «Одеська Січ». *Дев'яти Липівські читання: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* / упоряд. С. В. Кучеренко; Полтава: ПУЕТ, 2018. С. 96–101.
43. Смирнов В. А. Тананушко Михайло Семенович. *Смирнов В. А. Реквієм ХХ ст.* в 5 ч. Ч. 5. Одеса: Астропринт, 2011. С. 353–373.
44. Стамбол І. Іван Липа на службі українських органів влади (1917–1918). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: ДДПУ, 2015. Спец. вип. 2. С. 52–59.
45. Стамбол І., Кучеренко С. Іван та Юрій Липи [Тарасівець і Чорноморець: біографічні нариси]. Харків: Фоліо, 2016. 121 с.
46. Стамбол І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець / наук. ред. і вступ. ст. В. М. Хмарський. Київ; Одеса, 2017. 296 с.
47. Янчук О. Одеський період життя і діяльності Юрія Липи (1900–1918) *Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття: матеріали Всеукр. наук. конф.* / ред. Н. Шляхова. Одеса: Астропринт, 2000. С. 62–68.

References:

- Vintskovskiy, T., Muzychko, O. (2013) Ivan Mytrofanovych Lutsenko (1863–1917): ukrainskyi natsiietvorets. Kyiv. 350 s. [in Ukrainian].
- Vintskovskiy, T., Muzychko, O. (2011) Ivan Lutsenko viiskovyi likar – pretendent na hetmana Ukrainy. *Chornomorska khvyliia ukrainskoi revoliutsii: providnyky natsionalnogo rukhu v Odesi u 1917-1920 rr.* Odesa. 2011. S. 105–131. [in Ukrainian].
- Hontar, O. «Hetman Ivan Mazepa» Yurii Lypy (1997) *Odesa i ukrainski: materialy miskoi nauk. konf.* Odesa: UChI. S. 53–54. [in Ukrainian].
- Dombrovskiy, O. I. (2002) S. P. Shelukhyn – pravoznavets, borets za ukrainsku derzhavnist. *Pravova derzhava*. № 4. S. 201–207. [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. (1917) Yurii L. «Hetman Ivan Mazepa». *Knyhar*. Kyiv. Zhovten (№2). Stovp. 61. [in Ukrainian].
- Iefremov, S. (1917) Yu. Lypa «Soiuz vyzvolennia Ukrainy». *Knyhar*. Kyiv. Hruden (№4). Stovp. 196–197. [in Ukrainian].
- Zlenko, H. (1997) «Narodnii Stiah»: istoriia i spadshchyna. *Odesa i ukrainski: materialy miskoi nauk. konf.* Odesa: UChI. S. 51–52. [in Ukrainian].
- Zlenko, H. (2001) Autodafe knyzhok «Narodnogo stiaha»: shchodo doli odeskykh vydan chasiv hromadianskoi viiny. *Dumska ploshcha*. 20 kvit. S. 6.
- Kucherenko, S. (2017) Ukrainska revoliutsiia u biohrafii y tvorchosti Yurii Lypy. *Mezhybizh: nauk. visnyk z problem rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva: Materialy Vseukr. nauk. konf. «Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr.: peredumovy, protsesy, naslidky, uroky»* / red. kol. Filiniuk A. H. ta in. Khmelnytskyi. № 1. Ch. 1. S. 248–253. [in Ukrainian].
- Kucherenko, S. (2024) Pochatky korporatsii v Odesi. *Khadzhybeivski chytannia: zb. materialiv Vseukr. nauk. konf. z istorii Ukrainy studentiv ta aspirantiv*. Odesa. S. 73–82. [in Ukrainian].
- Kushnir, O. (2007) Stattia Yurii Lypy «Soiuz vyzvolennia Ukrainy». *Treti Lypivski chytannia: zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf.* / uporiad. H. Dolnyk. Kyiv. S. 13–22. [in Ukrainian].
- Lypa, M. Lysty do M. Zahirnoi (17. 09. 1909; 13. 02. 1910). *IR NBUV*. F.III. spr. 43245, 43137. [in Ukrainian].
- Lypa, I. Dytynstvo v Kerchi. Nashi dni. Lviv, 1942. №9. Serpen. S. 4–5. [in Ukrainian].
- Lypa, I. Lyst do M. Zahirnoi (21. 11. 1909). *IR NBUV*. F. 3. Spr. 43061. [in Ukrainian].
- Lypa, I. Lyst do M. Voronoho (17.10. 1912). *IR NBUV*. F. II. Spr. 100309. [in Ukrainian].
- Lypa, I. (1911) Sprava z pamiatnykom T. H. Shevchenkovi (lyst do redaktsii). *Rada*. Kyiv. № 65. S. 3. [in Ukrainian].
- Lypa, I. (1913) Ukrainskyi kliub. Odesa u sichni. *Dilo*. Lviv. 27 sichnia (Ch. 19). S. 2–3. [in Ukrainian].
- Lypa, I. (1914) Khvori dushi v «Kobzari» T. H. Shevchenka. *Zhyttia i znannia*. Kn. 3. S. 126–132. [in Ukrainian].
- Lypa, I. (2018) Yurasiv son. *Lypa I. Viina, smert i liubov: tvory*. Lviv: Apriori. S. 286–292. [in Ukrainian].
- Lypa, I. (2001) Yak ya pishov u revoliutsiui. *Likarskyi zbirnyk. Nova seriia*. T. IX. Na poshanu Yurii Lypy. Lviv-Chykhaho. S.166–169. [in Ukrainian].

21. Lypa, Yu. (1936) Halychany nad morem. *Litopys «Chervonoï kalyny»*. Lviv. Ch. 3. S. 7–11. [in Ukrainian].
22. Lypa, Yu. (2016) Hryniv. *Lypa Yu. Chas liudyny: tvory / avtor vst. st., uporiad. S. Kucherenko*. Kharkiv: Folio. S. 254–302. [in Ukrainian].
23. Lypa, Yu. (1943) Liky pid nohamy: pro likuvannia rostynamy. Krakiv, Lviv: Ukrainske vydavnytstvo. 111 s. [in Ukrainian].
24. Lypa, Yu. (1935) Odeska «Sich». *Za derzhavnist*. Kalish, 1935. Zb. 5. S. 208. [in Ukrainian].
25. Lypa, Yu. (1920) Spohady pro Chornomorskyi Kish. *Nashe zhyttia*. Kamianets. Lypen (Ch. 1.) [Chornomorets]. [in Ukrainian].
26. Lypa, Yu. (1928) Pisni Chornomortsiv. *Chornomore*. Lviv. Ch. 1(4). S. 17. [Heo Chornomorets]. [in Ukrainian].
27. Lypa, Yu. (2018) Tykhe slovo. *Lypa I. Viina, smert i liubov: tvory*. Lviv. S. 344–346. [in Ukrainian].
28. Lypa, Yu. (2018) Prytchi Tarasivtsia. *Lypa I. Viina, smert i liubov: tvory*. Lviv. S. 234–235. [in Ukrainian].
29. Maksymiuk, T. (1992) I. batko, i syn. *Knyzhnyk*. № 4. S. 4–6. [in Ukrainian].
30. Maksymiuk, T. (2006) Mazepyntsi-samostiinyky v Odesi. *Chornomorska mynuvshyna: Viddil istorii kozatstva na Pivdni Ukrainy In-tu istorii Ukrainy NANU*. Odesa. S. 90–100. [in Ukrainian].
31. Maksymiuk, T. (2000) Yurii Lypa v otochenni zasnovnykiv «Braterstva tarasivtsiv». *Tvorchist Yurii Lypy v kulturno-istorychnomu konteksti XX stolittia: materialy Vseukr. nauk. konf.* Odesa: Astroprynt. S. 77–83. [in Ukrainian].
32. Mysechko, A. (2000) Do vytokiv stanovlennia Yurii Lypy. *Tvorchist Yurii Lypy v kulturno-istorychnomu konteksti KhKh stolittia: materialy Vseukr. nauk. konf. / red. N. Shliakhova*. Odesa: Astroprynt. S. 97–101. [in Ukrainian].
33. Mysechko, A. I. (2006) Batko i dukhovnyi nastavnyk. *Mysechko A. I. Ukrainskyi rukh v Odesi naprykintsi KhIKh – pochatku XX st. / nauk. red. V. M. Khmarskyi; Odes. nats. un-t im. I. I. Mechnykova*. Odesa: Druk. S. 90–93. [in Ukrainian].
34. Mysechko, A. (2006) Do tradytsii sviatkuvannia shevchenkivskykh dnev v Odesi. *Mysechko A. I. Ukrainskyi rukh v Odesi naprykintsi XIX – pochatku XX st.* Odesa: Druk. S. 11–14. [in Ukrainian].
35. Mysechko, A. (1994) Yurii Lypa pro nimetsku doktrynu ukraïnskoï derzhavnosti. *Pivden Ukrainy i stvorennia ukraïnskoï derzhavnosti: istoriia i suchasnist. Tezy dopovidei Vseukr. nauk.-prakt. konf. U 2-kh ch.* Odesa: ODEU. Ch. II. S. 207–209. [in Ukrainian].
36. Muzychko, O. (2012) Studenty Novorosiiskoho universytetu – diachi natsionalnoho hromadskopolitychnoho ta kulturnoho rukhu pershoï polovyn XX st. *Visnyk Odes. ist.-kraiezn. muzeiu*. Odesa. № 11. S. 4–8. [in Ukrainian].
37. Muzychko, O. (2015) *Pivdenna vis sobornosti: natsiietvorchi protsesy v Ukrainskomu Prychornomorï (kinets XIX – persha polovyna XX stolittia)*. Odesa: VMV. 360 s. [in Ukrainian].
38. Muzychko, O. (2018) Uchast urodzhentsiv Poltavshchyny u borotbi ukraïntsv Pivdennoi Ukrainy za vlasnu kulturu, istorychnu pamiat (kinets XIX – persha polovyna XX st.). *Deviati Lypivski chytannia: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf./ uporiad. S. V. Kucherenko; Poltava: PUET*. S. 73–85. [in Ukrainian].
39. Osobova sprava studenta H. I. Lypy. *DAOO*. F.45. Op. 5. Spr. 7767. 17 ark. [in Ukrainian].
40. Pavlovskiy, M. (1917) «Korolivstvo Kyivske po proektu Bismarka». *Knyhar*. Lystopad (Ch. 3). St. 142–143. [in Ukrainian].
41. Savchenko, V. (2007) «Soiuz ukraïnskoï molodi» Odesy i «Spilka vyzvolennia Ukrainy». *Treti Lypivski chytannia: zbirnyk materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf. / uporiad. H. Dolnyk*. Kyiv. S. 56–60. [in Ukrainian].
42. Savchenko, V. (2018) Ukrainka Odesa i «Odeska Sich». *Deviati Lypivski chytannia: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. / uporiad. S. V. Kucherenko; Poltava. S. 96–101*. [in Ukrainian].
43. Smyrnov, V. A. (2011) Tananushko Mykhailo Semenovych (za materialamy spravy, shcho zberihaietsia v oblarkhivï). *Smyrnov V. A. Rekvïem XIX st. v 5 ch. Ch. 5*. Odesa. S. 353–373. [in Ukrainian].
44. Stambol, I. (2015) Ivan Lypa na sluzhbi ukraïnskykh orhaniv vlady (1917–1918). *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*. Drohobych. Spets. vyp. 2. S. 52–59. [in Ukrainian].
45. Stambol, I., Kucherenko, S. (2016). Ivan ta Yurii Lypy [Tarasivets i Chornomorets: biohrafichni narysy]. Kharkiv: Folio. 121 s. [in Ukrainian].
46. Stambol, I. (2017) Ivan Lvovych Lypa v ukraïnskomu natsionalnomu rusi: likar, pysmennyk, tarasivets / nauk. red. i vstup. st. V. M. Khmarskyi ; NBU im. V. V. Vernadskoho, ONU im. I. I. Mechnykova. Kyiv; Odesa. 296 s. [in Ukrainian].
47. Ianchuk, O. (2000) Odeskyi period zhyttia i diialnosti Yurii Lypy (1900–1918). *Tvorchist Yurii Lypy v kulturno-istorychnomu konteksti XX stolittia: materialy Vseukr. nauk. konf. / red. N. Shliakhova*. Odesa. S. 62–68. [in Ukrainian].